

HUMANITAS, PAIDEIA, ETHOS

Сборник в чест на
проф. д-р ЦВЕТАНА ЧОЛОВА

НОВ
БЪЛГАРСКИ
УНИВЕРСИТЕТ

HUMANITAS, PAIDEIA, ETHOS

Сборник в чест на
проф. д-р Цветана Чолова

Съставителство и научна редакция
Живко Лефтеров
Димитър Гюдуров

НОВ
БЪЛГАРСКИ
УНИВЕРСИТЕТ

На корицата: Аристотел. Част от стенопис в трапезарията на Бачковския манастир. В: Иван Дуйчев. *Древноезически мислител и писатели в старата българска живопис*. София: Септември, 1978, с. 92, ил. 84.

Humanitas, paideia, ethos

Сборник в чест на проф. д-р Цветана Чолова

Съставителство и научна редакция:

доц. д-р Живко Лефтеров, доц. д-р Димитър Гюдуров

Рецензент: доц. д-р Илиян Боянов, доц. д-р Михаил Груев

© Александър Мошев, Асен Бонджев, Асен Павлов, Бистра Николова, Васил Костов, Веселин Методиев, Владимир Димитров, Георги Пеев, Денис Исаев, Димитър Гюдуров, Едуард Георгиев, Емил Бузов, Живко Лефтеров, Зарко Ждраков, Иван Драгов, Илия Г. Илиев, Кирил Илиев, Лиляна Симеонова, Лъчезар Стоянов, Мартин Канушев, Момчил Методиев, Пламен Орфеев, Рая Заимова, Румен Генов, Салих Боровин, Светла Янева, Тихомир Асенов, Тома Томов, Цветана Чолова, Boyan Dumanov, Harieta Sabol, Mina Megalla, Sofia Karagiannidou – автори

© Издателство на Нов български университет, 2025

ул. „Монтевидео“ 21, 1618 София

www.nbu.bg

bookshop.nbu.bg

Всички права са запазени. Не е разрешено публикуването на части от книгата под каквато и да е форма – електронна, механична, фотокопирна, презапис или по друг начин – без писменото разрешение на носителя на авторските права.

© Таня Йорданова – корица, дизайн и предпечатна подготовка

Печат: „Симолини-94“ ООД

ISBN 978-619-233-348-5 (печатно издание)

978-619-233-349-2 (електронно издание)

ЧЕТИРИ ГРАФИТА ОТ „СВ. СОФИЯ/ АЯ СОФИЯ“ В КОНСТАНТИНОПОЛ/ ИСТАНБУЛ

Тома Томов

В наши дни шедьовърът на византийската архитектура и изкуство, черквата „Св. София“ в Константинопол изглежда дълбоко и все-странно проучена от архитекти, изкуствоведи, историци, но нейните графити (надписи и рисунки) с най-голяма концентрация върху стените, колоните, парапетите и мраморната облицовка на галериите от втория етаж разкриват неподозирани страни от нейния живот. Те отразяват различния произход и начин на мислене на техните създатели и ако се изследват заедно, ще разкрият един необичаен прозорец към миналото на този храм. Впрочем, никога учените не са осъзнавали по-добре от днес необходимостта да надникнат в скритите места и пролуките на историята. Но въпреки неотдавнашният поток от книги за модерни графити, изследователите не са склонни да прекарват времето си в търсене и проучване на откошелни графити.

Едва през последните няколко години започна да се забелязва небивал интерес към тях и в частност към тези от „Св. София/Ая София“. Дори се появи нещо като предвестник на тяхното проучване през XXI в., но е достатъчен един поглед, за да се разбере, че това е само един проектен фойерверк, който заключава, че „изучаването на графитите на „Св. София“ изправя пред много предизвикателства: такива надписи са слабо запазени, трудни за датиране и значително се различават по техники и качество на изпълнение, както и по видимост, четливост и достъпност“¹. Уви, това е азбучна истина за графитите от Великата

¹ Toth, I., M. Xenaki, A. Rhobi, 32. Graffiti in St Sophia. In: I. Toth, A. Rhobi, eds. *Materials for the Study of Late Antique and Medieval Greek and Latin Inscriptions in Istanbul. A Revised and Expanded Booklet. The Summer Programme in Byzantine Epigraphy the Koç University's Research Center for Anatolian Civilizations Istanbul, 3–9 September 2018*. Oxford and Vienna, 2020, p. 217. И още нещо, винаги се удивлявам на неистовото желание

черква, която изложих в първите си изследвания върху тях още през 2005 г., а впоследствие, обобщих всичко направено за тяхното проучване до 2021 г.²

През 2019 г. обаче настъпи промяна в статута на музея Св. София/ Ая София и той се превърна отново в действаща джамия. Днес галериите на втория етаж са недостъпни, поради реставрацията на пода – за сравнение, участъци от приземния етаж – северния и южния кораб, останаха затворени в продължение на няколко години. Приземният етаж с централният неф е вече твърде ограничен като достъпно пространство, северният кораб е превърнат в женско отделение, а южният – достъпен донякъде. По техните северни части чинно са изправени шкафчета за обувките на вярващите и посетителите. Впрочем два от знаковите графита от южния кораб са вече именно зад шкафчетата³, а друг се оказва зад подвижната преграда в източната част на южния кораб!⁴ Времето за посещение (и работа) е недостатъчно предвид ритъма на дневните молитви и времето за тяхната подготовка. С една дума, времето за проучване, което заслужава този храм бе проспано от тези, които гръмко чертаят планове за мащабно проучване!

Тематично графитите могат да се разделят на меморандуми, изписани главно по случай посещаване на черквата, различни надписи с призивен характер, начало на азбука, човешки, магически и животински фигури, кораби, гербове, оръжия, кръстове, дъска за игри, монограми и зидарски знаци.⁵ Автографичните, молитвени надписи, съдържащи формулата „Господи, помогни на своя раб Х“ и тези с формулата „Х написа“ се срещат често. Графитите са изписани на гръцки, кирилица, арменски и латински. Наскоро публикувах деветдесет и четири

да си непременно „първи“, да си този, който трасира пътя, удобно премълчавайки за стореното от други преди теб! Все пак винаги е по-лесно да се върви по вече утъпкан път!

² За пълна библиография по темата за графитите в „Св. София“ виж Thomov, Th. Notes on Graffiti-Inscriptions and Drawings in Hagia Sophia/Ayasofya: A Bibliographical Survey. *Palaeobulgarica*, vol. 55 (3), 2021, 111–123.

³ Savova, Chr., Th. Thomov, Two Graffiti Drawings in the Church of Hagia Sophia, Constantinople. *Bulgaria Mediaevalis* (in memoriam Paul Canart), vol. 9, 2018, 40–42; Thomov, Th. Samonas the Charioteer: a graffito drawing of a victorious charioteer at Hagia Sophia, Constantinople (Istanbul). *Bulgaria Mediaevalis*, vol. 10, 2019, 3–33.

⁴ Savova, Thomov, Two Graffiti Drawings..., 27–40.

⁵ Thomov, Notes on Graffiti-Inscriptions..., 113–114.

надписа на кирилица и един глаголически, които са издраскани в почти всички части на галериите на „Св. София“.⁶ Общо 200 рисунки на графити са открити в резултат на извършената от мен теренна работа в Истанбул между 2007 и 2014 г. Сред тях най-много са графитите с кораби (52).⁷ Значителна част от рисунките са много детайлни и точни, което показва, че са дело на умели посетители.

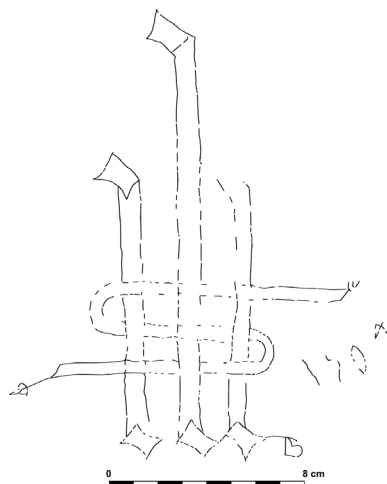

Рис. 1

В настоящата статия вниманието е насочено върху четири графита, два от които са придружени с дата, открити от мен по време на проучване на място в „Св. София/Ая София“ през 2013 г.

Първият графит (Рис. 1), с обща ширина 12 см и височина 18.7 см, е разположен върху късата северна стена на югозападната екседра на южната галерия, отляво на фалшивата мраморна порта, на нивото на очите. Представя три изрисувани грижливо готически букви I, H и S, отличаващи се със своята ъгловатост и с ясно изразени серифи във вид на диамант или четириъгълник

в края на главните вертикални удари на буквите.⁸ Последната буква е вплетена в първите две и така се образува символ, изглеждащ на пръв поглед като знак за долар, но с три, вместо с две вертикални черти.⁹

⁶ Томов, Т. *Непознатият храм „Св. София“. Част I: Надписи на кирилица и глаголица*. София: zap4at.com, 2016 (85 надписи-графити); *Непознатият храм „Св. София“. Част I: Надписи на кирилица и глаголица*. 2^{ро} допълнено и преработено издание. София: Велес Консулт, 2019 (95 надписи-графити).

⁷ Томов, Т. *Потайностите на „Св. София“. Забравените кораби-графити и техните послания*. София: Велес Консулт, 2021.

⁸ Системата от готически писма е доминираща форма на писане в Европа ок. 1200–1500 г., като най-официалното е известно като *textura* (лат. *textualis*), в основата на което стои остро, силно ъгловато книжовно писмо, създаващо монотонен ефект на плетка. За това, вж. Derolez, A. *The Palaeography of Gothic Manuscript Books: From the Twelfth to the Early Sixteenth Century*. Cambridge: CUP, 2003, 74; Chazal, J. *Calligraphy. A Complete Guide*. Stackpole Books, 2013, 75; Brantley, J. *Medieval English Manuscript and Literary Forms*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, Inc., 2022, 49–50 и фиг. 34 (Gothic Quadrata Script, ca. 1325).

⁹ Zappaterra, Y. *Cities of the Dead: The World's Most Beautiful Cemeteries*. London: Frances Lincoln Publishers Ltd., 2022, p. 231. „Буквите изглеждат като знак за долар с три

Нейните краища, както в долния край на късата хаста на Н, са поставени къси линии, завършващи със сърца. Отдясно на буквата S е изписано с арабски цифри годината „1504“ с което се решава проблемът с датировката.¹⁰ Авторът на графита се е опитал да оформи краищата на S като лилии (fleurie), което е намек за св. Троица.¹¹

Тези три букви образуват „свещената триграма“ или христограмът IHS¹², който е съкращение за *nomen sacrum*¹³ от първите три букви (I, iota, H, eta and S, sigma) от гръцката форма на името Иисус (Ἰησοῦς или в унициал ΙΗΣΟΥΣ)¹⁴, символизиращ спасение и възкресение¹⁵, при-

вертикални черти“.

¹⁰ Добиаш-Рождественская, О. *История письма в средние века. Руководство по изучению и палеографии*. Ленинград: Издательство АН СССР, 1936, 201–202, която отбелязва, че официално, едва през XV в. „... арабските цифри влизат в всеобща употреба“.

¹¹ Подобен е графитът от черквата „Св. Мария“ в Чъкни, Есекс, датиращ от края на XIII в. [viewed 21 September 2022]. Available from: <https://rakinglight.co.uk/uk/st-mary-church-chickney-essex/>

¹² Христограмът или комбинация от букви, които представят святото име на „Иисус“. Вж. William, Fr., P. Saunders, What does IHS mean? *The Arlington Catholic Herald* [online], [viewed 21 September 2022]. Available from: <https://www.catholicherald.com/article/columns/what-does-ihs-mean>

¹³ Murray, P., L. Murray, *The Oxford Companion to Christian Art and Architecture*. Oxford, New York: OUP 1998, 353 s.v. Nomen Sacrum.

¹⁴ В средата на IX в. Christian von Stavelot (Migne, J.-P. *Patrologia Latina*. Paris: Editions Migne, 1864, vol. CVI, col. 1278D) пише следното „scribitur Iesus <per> iota et eta et sigma et apice desuper apud nos. Nam in Graecorum libris solummodo per iota et sigma et apice desuper invenitur scriptum, et sicut (vielleicht sicut et) alia nomina dei comprehensive debent scribi, quia nomen dei non potest litteris explicari“. Вж. също Traube, L. *NOMINA SACRA. Versuch einer Geschichte der christlichen Kurzung*. München: Oskar Beck 1907, 161; Prou, M. *Manuel de paléographie latine et française*. 3e édition, Paris: Librairie Alphonse Picard et fils, 1910, 117, 141, както и O'Brien, J. *A History of the Mass and Its Ceremonies in the Eastern and Western Church*. New York: The Catholic Publication Society CO., 1879, 156; Allen, J. *Notes on Early Christian Symbolism*, Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland, June 9, 1884, 393 [380-464]; Cooper, J. ed. *Dictionary of Christianity*. London & New York: Routledge 2013, 128. За Michelson, E. Bernardino of Siena Visualizes the Name of God. In: Donavin, G. et al., eds. *Speculum Sermonis. Interdisciplinary Reflections on the Medieval Sermon. 1. Sermons, Medieval - History and criticism*. Brepols Publishers n.v., Turnhout 2004, 160 IHS е „двусмислена комбинация в която първата буква е както гръцка, така и латинска, последната е латински превод на гръцката, а средната буква е изцяло гръцка“.

¹⁵ На надгробните камъни вплетените букви обозначават, че погребеният е християнин и провъзгласяват надеждата за вечен живот. Вж. Saunders, What does IHS mean?

жив и защита¹⁶. Последната буква се появява понякога като С, тъй като гръцката буква сигма (= S) има вариантни форми, но в крайна сметка Латинската църква възприема йонийската форма на S, вместо дорийската, която се изписва с С. Най-енигматичната буква обаче е Н, която е гръцката *eta*, а не латинското *h*, но това е забравено скоро поради намаляващия брой знаещи гръцки език през Средновековието и обикновено триграмата се разширява до погрешната ортография *Ihesus* като нейно пълно латинско съкращение.¹⁷ В крайна сметка трите букви са прехвърлени в готическото писмо, използвано през XV и XVI в.¹⁸, но дебатите около това, как да се разбира името и как да се пише, продължават до края на XIX – началото на XX в.¹⁹ Независимо от това те се

¹⁶ Champion, M. The Graffiti Inscriptions of St Mary's Church, Troston. *Proceedings of the Suffolk Institute of Archaeology*, vol. 43(2), 2014, p. 241.

¹⁷ According to Добиаш-Рождественская (История письма, 185) в IHS „наличието на латинското S ... поддържа усещането за цялото изписване като за латинско <...> в тази комбинация Н се чете вече не като гръцката *eta*, а като латинско *h*, и при обратно разкриване на абревиатурата се създава някакъв ортографски мит за първоначално изписване на думата като *Ihesus*“. See, also Stormonth, J. *Dictionary of the English language, pronouncing etymological, and explanatory*. The pronunciation revised by P. H. Phelps, Edinburgh & London: William Blackwood and Sons. 1895, 1228 s. v. HIS; Pacelli, V. Il "Monogramma" bernardiniano: origine, diffusione, e sviluppo. In: Fr. d'Episcopo, ed. *San Bernardino da Siena predicatore e Pellegrino. Atti del convegno nazionale di studi bernardiniani (Majori, 20-22 giugno 1980)*. Galatina: Congedo, 1985, 253 [253–260]; Jurlaro, R. Il culto del S. Nome nella lettura di S. Bernardino: interpretazione mistica del monogramma grego HIS. In: *San Bernardino da Siena predicatore e pellegrino*, 261–262; Cross, Fr. ed. *The Oxford Dictionary of the Christian Church*. 3rd ed. Revised, Oxford: OUP 2005, 824; Treccani Enciclopedia, [online] s. v. IHS [viewed 9 June 2022]. Enciclopedia Italiana (1933). Available from: https://www.treccani.it/enciclopedia/ihs_%28Enciclopedia-Italiana%29/.

¹⁸ Biasiotto, P. *History of the Development of the Devotion to the Holy Name St. Bonaventure*. New York: St. Bonaventure College and Seminary, 1943, 14.

¹⁹ За това у Bonelli, G. Diesu e Iesu, *Studi Medievali*, vol. 3, 1908-1911, 135-144. Сравни също McClintock, J., J. Strong, *Cyclopaedia of Biblical, Theological, and Ecclesiastical Literature, Vol. VI. NE-NEV*. New York: Harper & Brother Publ., 1876, 507; O'Brien, J. A *History of the Mass*, 156; Hauck, A. Jesus Christ, Monogram of. In: *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge, Vol. VI: Innocents – Liudger* [online]. Edited by Ph. Schaff [viewed 9 September 2022]. Available from: <https://www.ccel.org/s/schaff/encyc/encyc06/htm/iii.lviii.ii.htm>

появяват във всички форми на църковната украса и са общ мотив за графити.²⁰

Макар представянето на Христовото име чрез „свещената триграма“ да е засвидетелствано най-рано през II в. и до VI в. IHS/IHC да се използва в целия християнски свят²¹, тя е популяризирана от св. Бернардино от Сиена (1380–1444) и неговият ученик св. Джовани Капис-трано (1386–1456) като символ на преданост към святоото име на Спасителя²², а след това още повече от св. Игнатий Лойола (1491–1556) и йезуитите, за които се превръща в емблема на тяхното „Общество на Исус“²³. Забравеният гръцки произход на IHS (= Ἰησοῦς) води до погрешното му тълкуване като криптограма на популярните латински

²⁰ Champion, M. *Medieval Graffiti the Lost Voices of England's Churches*. London: Ebury Press, 2015, 219.

²¹ Traube, *NOMINA SACRA*, 159; Pacelli, *Il "Monogramma"*, 253–260. Впрочем IHS е формата, която обикновено се предпочита от Западната църква, въпреки че в началото на XV в. св. Бернардино насърчава използването на YHS, което според него е по-близо до гръцката. За това, вж. *The New Catholic Encyclopaedia*, vol. 7. New York: McGraw-Hill 1967, 76–77; Cabassut, A. La dévotion au Nom de Jesus dans l'église d'occident. *La vie spirituelle*, vol. 86, 1952, 47–48; Origo, I. *The World of San Bernardino*. London: Jonathan Cape, 1963, 29.

²² Насърчават вярващите да поставят триграмата над градските порти и вратите на домовете си вместо семеен герб, за да покажат своята преданост и вяроност към Господ. Св. Бернардино носел табличка с надпис IHS, вписан в слънце, докато проповядвал в Рим. Вж. Murray, Murray, *The Oxford Companion*, 238; Cabassut, La devotion, 60–62; *The New Catholic Encyclopaedia*, 76–77; Origo, *The World of San Bernardino*, 29. Трябва да се отбележи въпреки, че преди св. Бернардино, едва в края на XIII в. в Западна Европа започва да се развива „култ“ към святоото име и през 1272 г. папа Григорий X заповядва по време на литургия всички да навеждат глави пред името Христово. През следващия век разработването и разширяването на тези идеи се свързва с три основни личности: английският мистик Ричард Рол, немският доминиканец Хенри Сузо и блаженият Йоан Коломбини от Сиена. За това, вж. Cabassut, La devotion, 57; *The New Catholic Encyclopaedia*, 76.

²³ *Emblems of Saints: By which They are Distinguished in Works of Art*, Frederick Charles Husenbeth. London: Longman, Green, Longman, and Roberts, 1860, 84; Umberger, E. *A Gift of Angels: The Art of Mission San Xavier Del Bac*. Tucson: University of Arizona Press, 2010, 38; Guiley, R. *The Encyclopedia of SAINTS*. New York: Facts On File, 2001, 154–156, s.v. Ignatius of Loyola (Ignacio de Loyola) (1491–1556); *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, 824.

фрази като I[esus] H[omnium] S[alvator], I[n] H[oc] S[igno] [Vinces] и I[n] H[oc] S[ains]²⁴.

Въпреки факта, че почитта към святото име и използването на свещената триграма са широко разпространени в Европа през XV и XVI в., официалната санкция идва бавно.²⁵ Празникът на Святото име е добавен едва през 1721 г., когато името на Исус е официално включено в универсалния календар на Римокатолическата църква.²⁶

Като най-близък паралел на нашия графит може да се посочи христорограмът с вплетено S от Фрамлингхамската черква, Суфълк²⁷. Сред близките примери се нареждат и два каменни релефа с вплетени трите букви на IHS. Първият е от тавана на църквата Saint-Martin de l'Isle-Adam, която е осветена през 1499 г., но завършена едва през 1567 г.²⁸ Вторият идва от изградената през 1471 г. западна врата на приора-тът „Св. Мария“ в Клонтускърт, Ирландия.²⁹ Към тях може да се добави и релефът от кулата на замъка Херм, построен между 1500–1520 г., в Руфиняк-Сен-Сержен в Рейлак, Дордон (Франция)³⁰. В самия Истанбул триграмата IHS, но с кръст над напречницата на буквата H, се открива в латински надпис от 1687 г. над централния вход в черквата „Св. Беноа“ в Галата, която е предадена на йезуитите скоро след идването им в Ис-

²⁴ *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, 824. Wilson, R. IHS Monogram [online]. Jesus Walk [viewed 9 September 2022]. Available from: <http://www.jesuswalk.com/christian-symbols/ihs.htm>

²⁵ Blake, H. et al. From Popular Devotion to Resistance and Revival in England: The Cult of the Holy Name of Jesus and the Reformation. In: Gaimster, D., R. Gilchrist, eds. *The Archaeology of Reformation 1480–1580, Papers given at the Archaeology of Reformation Conference, February 2001, hosted jointly by Society for Medieval Archaeology & Society for Post-Medieval Archaeology*. Maney, 2003, 175.

²⁶ Pfaff, R. *New Liturgical Feasts in Later Medieval England*. Oxford: Clarendon, 1970, 77; Cabassut, La devotion, 65.

²⁷ Champion, *Medieval Graffiti*, 215.

²⁸ Carte des Monuments Historiques français [online]. Eglise Saint-Martin à L'Isle-Adam [viewed 9 September 2022]. Available from: <https://monumentum.fr/eglise-saint-martin-pa00080095.html>

²⁹ The Priory of St. Mary at Clontuskert, 64-71 [online]. Chapter 3 [viewed 9 September 2022]. Available from: <http://www.clontuskert.com/book/3.%20The%20Priory%20of%20St.%20Mary.pdf>

³⁰ Raking Light [online]. Chateau de l'Herm. [viewed 9 September 2022]. Available from: <https://rakinglight.co.uk/france/chateau-de-lherm-dordogne/>

танбул през 1583 г.³¹ Необходимо е да се посочи също, че такава триграма е много често използвана като свещен знак в църковния интериор и екстериор, както и върху християнски надгробни паметници.

По всяка вероятност авторът на графита е западняк, но по какъв повод се е отзовал в османската столица по времето на султан Баязид II (1481–1512), дали е бил временен посетител или постоянно пребиваващ в нея, можем само да гадаем. Не е невъзможно и неговото посещение във вече джамията „Ая София“, тъй като чужденците са могли да посещават джамии, подбудени от любопитство към техните архитектурни или декоративни характеристики, но едва ли са присъствали по време на една от петте ежедневни молитви. Влизането им се допуска при спазване на определени правила за посещение на джамия от християни. Те са описани от Ханс Дершвам, участник в немско пратеничество до султана, посетил Истанбул през 1553 г., който казва следното: „Когато турците отиват в джамията за молитва си събуват обувката

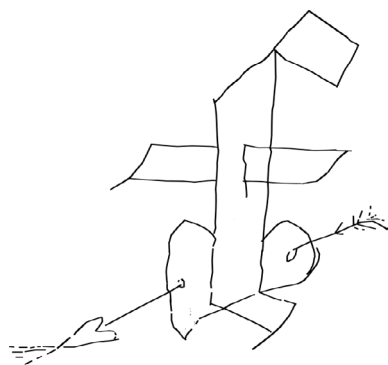

Рис. 2

по ботуши и потури, а обувката оставят до себе си... Това трябва да се спазва и от християните, които искат да видят джамииите им“³². По-късно, през 1675–1676 г., духовникът и ученият сър Джордж Уелър (1650–1723) отбелязва, че с помощта на „малко възнаграждение за пазача, можете да видите всяка джамия там [в Истанбул]“.³³

Вторият графит (Рис. 2) с обща височина 10 см и ширина 10.5 см се намира на северозападната колона в западната екседра на южната галерия, на 170 см от нивото

³¹ Belin, A. *Histoire de la Latinité de Constantinople*. Paris: A. Picard, 1894, 261–262. Същият автор (р. 149) отбелязва над порта Сиркеджи капъ YHS с кръст над напречницата на Н.

³² *Дневникът на Ханс Дершвам за пътуването му до Цариград през 1553–1555 г.* Прев. М. Киселинчева. София: Издателство на Отечествения фронт, 1970, 72, 110.

³³ Wheler, G. *A Journey into Greece*. London: William Cademan et al, 1682, 188: „Although at other times, by virtue of a small reward to the keeper, you may see any mosque there“. [viewed 9 June 2022]. Available from: <https://www.doaks.org/resources/rare-books/a-journey-into-greece>

на пода. Представлява сърце, пронизано със стрела, от чиито връх капе кръв, а над него стои готическа буква F, която изпълнява и ролята на кръст. Тя би могла да означава „Frater, Frere“ или по-вероятното в този случай – „Filius“.³⁴

Явната преданост към сърцето на Исус се развива бавно в Църквата. Според Е. Сърджънт сърцето символизира човека, бидейки съсредоточие на неговия вътрешен живот, буквално „център на тялото и душата“ и както това на Исус, така и на вярващия е място на преданост към християнството, придобивайки под образа на Свещеното сърце популярност през XVII в.³⁵ От друга страна, то е напомняне за човечността на Божия Син и връзката с Божественото, място за предлагане и получаване на любов от човек към Бог и на Бог към човек³⁶. В ретроспективен план едва през XI и XII в. се откриват първите ясни указания за почит към него, а между XIII и XVI в. разпространяващата се бавно преданост, предимно сред членовете на религиозни конгрегации, особено францисканците, доминиканците и картезианците, е все още в рамките на индивидуалното посвещение, често с мистичен характер.³⁷

³⁴ Thomas J. Shahan, s. v. Abbreviations, ECCLESIASTICAL. In: *Catholic Encyclopedia* [viewed 9 June 2022]. Available from: <https://www.catholic.com/encyclopedia/ecclesiastical-abbreviations>

³⁵ Sargent, E. The Sacred Heart: Christian Symbolism. In: J. Peto, ed. *The Heart*. New Haven & London: Yale UP & Wellcome Collection, 2007, 102.

³⁶ Sargent, The Sacred Heart, 103. Новият завет, особено в Евангелието и писмата на Йоан, разказва добрата новина за Божията любов към нас, разкрита в Исус. Виж например Библия, сиреч Книгите на Свещеното Писание на Вехтия и Новия Завет. Изд. Св. Синод на Българската църква. София: Синодално издателство, 1991, Йоан 3; 16: „Бог толкова възлюби света, че ни даде Своя единороден Син“; Йоан 1, 4: 16: „Бог е любов“ и 3: 16: „В това е любовта, че Той даде живота Си за нас“. Подобни убедителни твърдения прави и ап. Павел (Библия, До Римляни 8:31-35; 1 До Коринтяни 13:1-13; До Ефесяни 3:14-19 и т.н.) подобни убедителни твърдения, а пък в Евангелие от Матей (Библия, Мат. 11: 29) самият Исус казва на своите последователи: „Научете се от мен, защото съм кротък и смирен по сърце“. Последният текст е оказал огромно влияние върху християнската духовност, появявайки се в правилата на много религиозни общности, тъй като кротостта на сърцето на Исус е предизвикателство за всеки християнин: той трябва да контролира гнева си, да бъде миротворец, сърдечен, възприемчив, осъзнаващ своите ограничения, благодарен за Божиите дарове.

³⁷ Robert P. Maloney, The Heart of Jesus In the Spirituality of Vincent de Paul and Louise de Marillac. *Vincentian Heritage Journal* [online], vol. 32 (1), 2014) [viewed 9 September 2022]. De Paul University LIBRARIES. Available from: <https://via.library.depaul>.

През XVI и XVII в. обаче почитта към сърцето на Иисус прави крачка напред и навлиза в народната набожност и до края на последния век се превръща в „напълно приемлива форма на християнско благочестие“.³⁸ Всъщност, Свещеното сърце на Иисус е едно от няколко изобразения, които се появяват като емблематични редакции на образите на Христовите Страсти в един символ.³⁹ Особено свързано с Петте рани на Христос, Свещеното сърце изобразява и възплъщава самите рани, а почитта към тях е един от най-популярните култове в Късносредновековна Европа.⁴⁰ Джон Ед (1601–1670)⁴¹ е онзи, който превръща почитта към Иисусовото сърце в обществено достояние и успява да организи-

edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1417&context=vhj. Срв. също O'Donnell, T. *Heart of the Redeemer: An Apologia for the Contemporary and Perennial Value of the Devotion to the Sacred Heart of Jesus*. Ignatius Press San Francisco, 1989, 97–99, 102, 110–111, 114.

³⁸ O'Donnell, *Heart of the Redeemer*, 114. Срв. Maloney, The Heart of Jesus, който отбелязва, че посветеността към сърцето на Иисус се превръща в „широко разпространено благочестие, наречено „Поклонение към Свещеното сърце“, с ясно формулирани молитви и специални украшения, чието практикуване се препоръчва“.

³⁹ Grounds, A. Evolution of a Manuscript The Pavement Hours. In: M. Connolly, L. Mooney, eds. *Design and Distribution of Late Medieval Manuscripts in England*. York: York Medieval Press, 2008, 126, 127, Fig. 3 и 133, Fig. 5 [118–138]. Първият, който е нарисувал Свещеното сърце на Иисус, е Помпео Батони (1708–1787) през 1781 г. За това вж. Murray & Murray, s. v. *Batoni, Pompeo (1708–1787)*, 49.

⁴⁰ Murray & Murray, s. v. *Heart, the Sacred*, 226; Sargent, The Sacred Heart, 105. Страшната рана, която се превръща във физически вход към сърцето на Иисус, е наричана понякога „кладенец“, тъй като излива кръвта на Евхаристията и водата на кръщението, превръщайки се в източник на изкупление и вечен живот. Вж. Йоан 7: 37, 38, където Иисус казва „Ако някой е жаден, нека дойде при мен; нека пие, който има вяра в мен“, както и, че „реки от жива вода ще потекат от гърдите Му“. Св. Алберт Велики (1206–1280) е първият, който изрично свързва посветеността към Свещеното сърце със св. Евхаристия: O'Donnell, *Heart of the Redeemer*, 104. Към оръжията на Страстите (Arma Christi) се добавят Петте Рани на Христос (често в съкратена форма на ръце и крака) и сърце, пронизано с копие. За тях вж. Murray & Murray, s. v. *Arma Christi*, 32.

⁴¹ За него вж. Guiley, *The Encyclopedia of SAINTS*, 185–186 изключителен проповедник и изповедник, който „споделя с Маргарет Мери Алакок честта да постави началото на поклонението към Свещеното Сърце на Иисус (той композира Месата за Свещеното Сърце на Иисус през 1668 г.) и Светото Сърце на Мария, популяризирайки почитанията със своето „Почитание към Прелестното Сърце на Иисус“ (1670) и „Възхитителното сърце на Пресвета Богородица“, която завършва месец преди смъртта си в Каен на 19 август 1670 г.“. Срв. също Murray & Murray, s. v. *Heart, the Sacred*, 226.

ра празник за него – на 31 август 1670 г. в Рен с голяма тържественост е отбелязан първия празник на Свещеното сърце, а скоро след това той се разпространява „и в други епархии, обхващайки различни религиозни общности“.⁴²

От казаното дотук може да се заключи с голяма доза увереност, че графитът представлява символ на Страстите Христови, редуцирани до един единствен символ⁴³. Най-вероятно неговата поява следва да се постави между XV-XVIII в., без да е възможно да се предложи по-тясна датировка. Неговият автор би следвало да се търси сред западняците, посещаващи Константинопол/Истанбул и резидиращи в него.

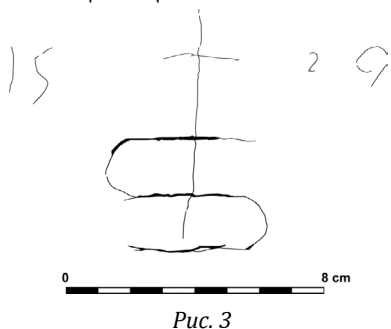

Рис. 3

Следващите два графита са монограми. Първият (Рис. 3) представлява латинска буква S пресечена с латински кръст хоризонтално изписана година. Рисунокът на буквата S с кръста над нея е с височина 7.6 см и широчина 5 см. На 3.5 см от двете страни на рамото на кръста са изписани цифрите 15 и 29, образуващи годината 1529 с размери колебаещи се от 0.6 (2) до 1.8 см (5). Разположен е

отляво на врата № 49 в южната стена на централната част на южната галерия, на 140 см от нивото на пода. През 1908 г. Е. Антониадис дава прерисовка на графита в том втори на своя капитален труд за „Св. София“, но не забелязва датата около кръста.⁴⁴

Вторият (Рис. 4) е сходен с първия – кръст с височина 4.1 см и рамо – 1 см върху буква S, висока – 0.8 см и широка – 1 см. Той е разположен в източната екседра на северната галерия, върху мраморния парапет на трета лежа (от запад на изток). Преди да пристъпя към тех-

Рис. 4

⁴² Два века по-късно, папа Лъв XIII, провъзгласява Юдес за автор на литургичната посветеност към Свещените сърца на Иисус и Мария. See, for example, s. v. *Heart of Jesus – Vincent and Louise* [online]. In: *Vincentian Encyclopedia* [viewed 9 June 2022]. Available from: https://famvin.org/wiki/Heart_of_Jesus_-_Vincent_and_Louise

⁴³ Едно сърце, пронизано със стрела, с евхаристични нюанси, се открива в немска гравюра от XV в. За нея вж. O'Donnell, *Heart of the Redeemer*, 103.

⁴⁴ Αντωνιάδου, Ε. *Εκφρασις της Αγίας Σοφίας :ήτοι μελέτη συνθετική και αναλυτική υπό έποψιν αρχιτεκτονικήν, αρχαιολογικήν και ιστορικήν του πολυθρυλήτου τεμένους Κωνσταντινουπόλεως*. Τ. 2. [Αθήναι]: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1908, 322, Fig. 440.

ния коментар е необходимо да се посочи наличието на един техен много близък паралел от черквата „Св. Богородица Горгоепикос“ в Пигай-дикия, о-в Крит, представляващ латински кръст върху латинска буква S и определен от издателите за монограм.⁴⁵ Но как следва да се развърже този монограм остава неясно! Другото, по-разпространено обяснение е, че това е търговски знак. Разбира се, това би могло да бъде едно от предполагаемите обяснения. Но при това положение следва да се приеме, че той е често срещан и принадлежи на едно или повече лица, движещи се между острова и Константинопол/Истанбул.

По-вероятно обаче ми се струва, че в буквата S от двата монограма, върху която е наложен кръстът, трябва да се види съкращение на „Sancti“⁴⁶ и тогава се получава ... + S = Cruх Sanctus. Но в този ред на мисли, нека приемем, че става дума за молитвен призив, който хипотетично би звучал като: „Cruх, Salva me!“. В него кръстът е изобразен графично и може да се мисли, че тук той представлява *invocatio symbolica*, или в разгърнат вид графитът ще представя: ... [= In nomine Patris et Filii, et Spiritus Sancti Cruх] S[alva me!]. Кое от тези предположения е най-близо до истината е трудно да се каже, а да се гадае е неуместно. Все пак по-вероятно ми се струва първото предположение.

Няма съмнение, че в този графит основната функция и на кръста, и на придружаващите го буквени знаци е апотропейната, т.е. за отблъскване на злото⁴⁷, но към нея могат да се прибавят и други като соти-рологична, есхатологична, терапевтична, евхемна, медиаторска и пр. Подобни функции вероятно изпълняват и първите два графита. Освен това, чрез тези три монограма и рисунка-графит се маркира и присъствие на представител на християнската общност в чужд молитвен дом и в това няма нищо странно след като достъпът на един християни в

⁴⁵ Τσουγκαράκης, Δ., Ε. Αγγελομάτη – Τσουγκαράκη, Ανέκδοτα χαράγματα και επιγραφές από μόνες και ναούς της Κρήτης, In: *Ενθύμησις Ν. Παναγιωτάκη*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2000, 692 (образ), 699, № 159.

⁴⁶ Prou, *Manuel de paléographie latine*, 426. Виж също и Shahan, T. s. v. Abbreviations, ECCLESIASTICAL [online], където е посочено „Sacrum“, in: Catholic Encyclopedia [viewed 9 September 2022]. Catholic Answers. Available from: <https://www.catholic.com/encyclopedia/ecclesiastical-abbreviations>

⁴⁷ Всички автори са съгласни с това, като особена е заслугата на отец К. Уолтър за разкриването на този нюанс в широк епистемологичен контекст. Вж Walter, Ch. IC XC NI KA. The Apotropaic Function of the Victorious Cross. *Revue des Études Byzantines*, vol. 55, 1997, 193–215.

него не е невъзможен. Но по-важното е друго, а именно, че независимо от превръщането му в джамия, някогашният храм „Св. София“ не е изгубил значението си на свято място за християните. Затова може би спомага и фактът, че фигурата на Христос Пантократор в централния купол е премахната едва по време на османските поправки на храма през 1607–1609 г.⁴⁸, а останалите мозайки с християнско съдържание са покрити с пластир чак около 1750 г.⁴⁹

В заключение ще обобщя, че тези четири графита, както и стотици други, надраскани по стените на „Св. София/Ая София“, със сигурност потвърждават не само трайния интерес на идващите от Запад в Константинопол-Истанбул, и по-специално неговата основна забележителност – черквата на Божията премъдрост, независимо, че тя вече е превърната в джамия. Издълбани от неизвестни автори, тези графити обаче са особено важни, защото изразяват непосредствената и спонтанна реакция, издаваща най-често едно по-искрено чувство. И накрая, тези автори продължават да смятат, че тъкмо в Божието обиталище и под тази форма техните молитви ще бъдат чути.

⁴⁸ Mango, C. *Materials for the Study of the Mosaics of St Sophia in Istanbul*. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 1962, 87–91.

⁴⁹ Mango, *Materials*, 100. Според Ф. Хазлък (Hasluck, Fr. *Christianity and Islam under the Sultans*. Oxford: Oxford University Press, 1919, 9–11), другите мозайки се виждали най-късно до 1717 г. За мозайките вж. също Nelson, R. *Hagia Sophia, 1850–1950: Holy Wisdom Modern Monument*. London: Lawrence & Wishart, 1989, 10–19; Ágoston, G., B. Masters, eds. *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York: Facts On File, 2009, 243–244.

FOUR GRAFFITI FROM HAGIA SOPHIA/ AYASOFYA IN CONSTANTINOPLE-ISTANBUL

Thomas Thomov

A b s t r a c t

The paper deals with the four graffiti which were scratched on the sheathing plates, marble columns and parapets in the southern and northern galleries of Hagia Sophia/Ayasofya. The first graffito is found on the short north wall, on the left side of the false marble door between the north bay and central part of the southern gallery of the church. It is the Christogram, a three-letter abbreviation for the name of Jesus or IHS, accompanied by the year 1504. The second one is situated on a north-west marble column of the northern bay end of the southern gallery. It is a heart piercing by an arrow and the Gothic letter F above it forming a cross, initiating devotion to the Sacred Heart of Jesus. Most probably it is a presentation of a devotion to the Sacred Heart of Jesus. The hypothetical time span for the drawing's creation is between the 15th and 18th century. The third graffito nearby the door # 49 in the central part of the south gallery and the fourth one on the balustrade of eastern bay of the north gallery are monograms comprised a Latin cross on the Latin letter S. On each side of the horizontal arm of the cross in the third graffito are placed numbers forming the year 1529. It appears to me most likely, that the letter S of these two monograms is an abbreviation for the word of „Sancti“ or then we get ... + S = Crux Sanctus. These four graffiti, scratched on the walls of Hagia Sophia/Ayasofya, certainly confirm the lasting interest of the western visitors to towards the main landmark of Constantinople-Istanbul, the Church of God's Wisdom, regardless of the fact that it has already been converted into a mosque. Their authors continue to believe that it is namely here, in God's abode, they not only left a sign for their presence but on this way their prayers will be heard.